

Cultuuronderwijs op lerarenopleidingen in buurlanden Noordrijn-Westfalen, Engeland en Vlaanderen

Piet Hagedaars

In dit nummer zijn veel artikelen gewijd aan de plek van cultuuronderwijs op de pabo's. In deze bijdrage kijkt Piet Hagedaars hoe het daarmee in onze buurlanden gesteld is. Hij kijkt specifiek naar Engeland, de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen en Vlaanderen. De onderlinge verschillen blijken groot en een vergelijking van de curricula is lastig, mede omdat vaktermen anders gedefinieerd zijn en elk land (of zelfs delen daarvan) een eigen onderwijssysteem heeft.

Bij mijn vergelijking tussen (onderdelen van) de drie buurlanden gaat het steeds om dezelfde vraagstelling: Wat is de plek van de lerarenopleiding in het onderwijssysteem, hoe ziet het curriculum eruit en wat is de positie van cultuuronderwijs daarin? Omdat de lerarenopleidingen opleiden tot leerkracht in het basisonderwijs stel ik dergelijke vragen ook over het primair onderwijs. Elke beschrijving start met het primair onderwijs, omdat afgestudeerden van de lerarenopleidingen daar aan het werk gaan en vervolgens komen de lerarenopleidingen aan bod. Het artikel sluit af met een vergelijkende samenvatting die overeenkomsten en verschillen laat zien tussen Nederland en de drie buurlanden.

Voor dit artikel is deskresearch en literatuuronderzoek verricht naar het overheidsbeleid voor cultuuronderwijs in primair onderwijs en desbetreffende lerarenopleidingen. Er zijn geen betrokkenen geïnterviewd en er is geen praktijkonderzoek verricht, dus het is mogelijk, zoals we weten uit ander comparatief onderzoek, dat de onderwijspraktijk afwijkt van de regelgeving (Martens & Diepstraten, 2013).

Duitsland: Noordrijn-Westfalen

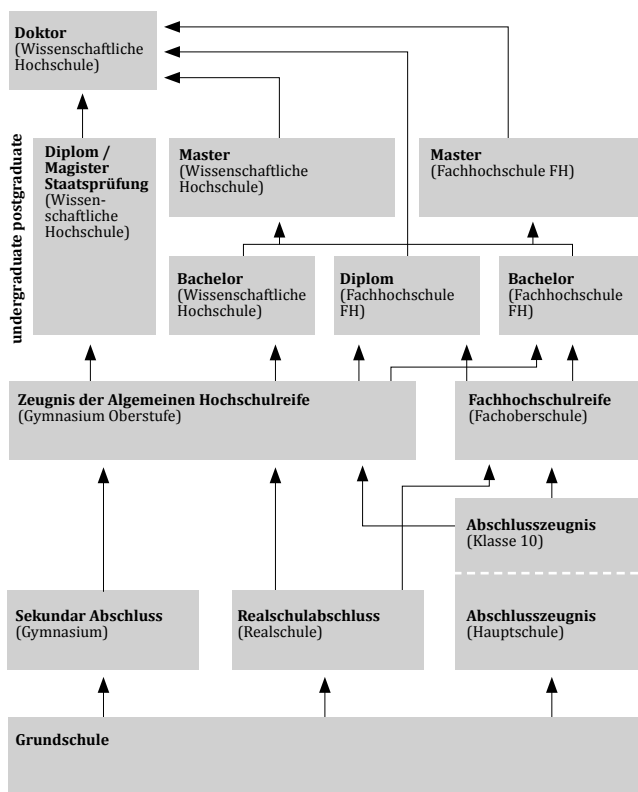
In Duitsland zijn kinderen leerplichtig vanaf hun zesde jaar. De duur van de leerplicht is in de meeste van de zestien deelstaten negen jaar. In Brandenburg, Bremen en Thüringen en in de stadstaat Berlijn is dat tien jaar; in Noordrijn-Westfalen gaat het om negen of tien jaar, afhankelijk van het onderwijstype (Kultusministerkonferenz, z. d.).¹ Voorafgaand aan het basisonderwijs kennen de deelstaten de voor- en vroegschoolse educatie; kinderen verblijven vanaf hun derde jaar in 'Kindergärten' totdat ze met zes jaar naar de basisschool gaan.

De basisschool (*gemeinsame Grundschule*) kent vier leerjaren; in Berlijn en Brandenburg zijn het er zes. Van speels leren in de voorschoolse educatie wordt in de basisschool overgestapt naar systematischere vormen van leren. Leerlingen leren er lezen, schrijven en rekenen, krijgen Engels, zaakvakken, burgerschapsvorming, digitale geletterdheid, spel en beweging, godsdienstonderwijs en vakken uit het kunst domein.

1 In de Kultusministerkonferenz, het permanente overleg van de ministers van Onderwijs en Cultuur van de deelstaten van de Bondsrepubliek Duitsland, wordt het onderscheidend en gezamenlijk onderwijs- en onderzoeksbeleid en het cultuurbeleid van de deelstaten besproken (<https://www.kmk.org/-/kmk.html>, geraadpleegd op 8 december 2022).

Na de basisschool gaan leerlingen naar het lager secundair onderwijs met de *Hauptschule* (vergelijkbaar met vmbo), *Realschule* (vergelijkbaar met havo) en *Gymnasium* (vergelijkbaar met vwo). Een alternatief is de *Gesamtschule*, een scholengemeenschap waarin alle drie niveaus aanwezig zijn (Busse et al., 2006). Deze onderwijstypen zijn in elke deelstaten anders ingericht. Figuur 1 laat de carrièremogelijkheden van leerlingen in Noordrijn-Westfalen zien. Leerlingen gaan al op tienjarige leeftijd naar het voortgezet onderwijs. Er is geen specifieke wetgeving voor de onderwijsselectie van leerlingen: deelstaten voeren dit op hun eigen manier uit (Naayer, 2016, p. 29).

Figuur 1. Het onderwijssysteem in Duitsland (Culturescope, 2022a)

In de leerplannen van de deelstaten en in de omschrijvingen van eindniveaus zijn, op een enkele uitzondering na, de disciplines strikt gescheiden (Haanstra, 2014, p. 14). Vakspecifieke en vakoverstijgende doelen zijn in competenties beschreven. Duitsland kent naast vakspecifieke drie algemene competenties: persoonlijke, sociale en methodische. De eerste gaat om een zelfkritische

houding, zelfwaardering en kunnen omgaan met kritiek; bij sociale competenties gaat het om bijvoorbeeld samenwerken, conflicten oplossen en verantwoordelijkheid nemen. Bij methodische competenties gaat het onder meer om het kunnen toepassen van leerstrategieën, systematisch probleemoplossen, hulpmiddelen benutten en de transfer van kennis naar nieuwe vakgebieden. Deze competenties moeten altijd binnen een bepaald kennis- of vakgebied worden nagestreefd (Haanstra, 2014, pp. 16-17).

Basisschoolleerplan Noordrijn-Westfalen

Een voorbeeld van een basisschoolleerplan is te vinden in het *Masterplan Grundschule* (2020) van Noordrijn-Westfalen, de deelstaat die direct grenst aan het oosten en zuiden van Nederland. Volgens het onderwijsdepartement van deze deelstaat is de basisschool het fundament voor het leren op school en van groot belang voor de onderwijs carrière van elk kind. Het *Masterplan* beschrijft achtereenvolgens de basisschoolvakken met als kernvakken taal (Duits) en rekenen (*Mathematik*). Het basisonderwijs is bedoeld om leerlingen voor te bereiden op persoonlijk en maatschappelijk functioneren. Vandaar dat het leerplan ook aandacht besteedt aan de zaakvakken, cultuur en burgerschap. In het derde en vierde leerjaar krijgen de leerlingen Engels. De nadruk op integraal onderwijs in wiskunde, informatica, natuurwetenschappen en technologie is veelzeggend voor deze deelstaat. Volgens het *Masterplan* maakt dit het de leerling makkelijker deel te nemen aan de door technologie gevormde wereld.

Het leerplan omvat daarnaast beweging, spel en sport en godsdienstonderwijs. Het legt de basis om mee te kunnen bouwen aan een leefbare en democratische samenleving; dat is de taak van alle vakken. Bovendien is er aandacht voor tweetalig onderwijs, waarmee tegemoetgekomen wordt aan leerlingen met een andere moedertaal dan Duits. De beheersing van het Duits staat centraal om een succesvolle maatschappelijke integratie te realiseren (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2020, pp. 10-22). Aan het eind van het vierde en laatste leerjaar worden kennis en vaardigheden volgens vooraf vastgelegde doelstellingen getoetst.

Naast deze vak- en vormingsgebieden vindt het onderwijsdepartement beeldend kunstonderwijs en muziek van essentiële betekenis voor kinderen. Ze staan centraal in het esthetisch onderwijs en hebben beide een vaste plek in het curriculum. Beeldend onderwijs speelt niet alleen als autonoom vak een belangrijke rol, maar ook vakoverstijgend, omdat je met beeldende toepassingen en technieken de inhoud van andere vakken of leergebieden beter kunt begrijpen of duidelijker kunt presenteren.

In de beeldende kunstlessen worden de (zintuiglijke) waarneming van de leerlingen en hun fantasie geprikkeld en ontwikkeld, nieuwe en ongebruikelijke manieren van werken, beschouwen en denken ontsloten, en creativiteit en verbeeldingskracht gestimuleerd. Dit onderwijs stimuleert leerlingen zelfstandig en kritisch om te gaan met beelden en objecten uit het dagelijks leven, in kunst, reclame en digitale media (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2020, pp. 16-17). Het gaat om de ontwikkeling van de waarneming en de verbeelding en om die in twee- of driedimensionale beelden tot uiting te brengen en daarop te reflecteren (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2021, pp. 52-71).²

Het doel van muzieklessen is om het plezier en de interesse van de leerlingen in muziek te stimuleren en te intensiveren. Het vak bouwt voort op de muzikale vaardigheden, individuele behoeften en ervaringen van leerlingen. Zij maken kennis met actief musiceren, muziekbegrip en een kritische benadering van muziekmedia. De ontwikkeling van muzikale competenties vindt plaats als een cumulatief proces van luisterervaringen, het zelf maken van muziek en het omgaan met muziek (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2021, pp. 98-111).

Zowel voor het beeldend onderwijs (Kunst) als voor muziek zijn in de *Lehrpläne für die Primarstufe in Nordrhein-Westfalen* (2021) verplichte theoretische en praktische, reflectieve en productieve competenties beschreven (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2021, pp. 61-67, 106-109).³

Lerarenopleiding voor het basisonderwijs Noordrijn-Westfalen

De lerarenopleiding voor het basisonderwijs valt in heel Duitsland wettelijk onder het universitair onderwijs. De verantwoordelijkheid ervoor ligt bij de

- 2 Een van de competenties binnen het leergebied Kunst is acteren en ensceneren. Het 'omvat het spelen met het eigen lichaam, met figuren en alledaagse voorwerpen in verschillende functionele contexten'. Leerlingen kunnen ervaringen, dromen, fantasieën en wensen acterend en enscenerend verwerken en in verschillende rollen glijden (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2020, p. 59).
- 3 De 'Kompetenzerwartungen' voor beeldende vorming (Kunst) zijn ondergebracht in groepen: Beelden bekijken en begrijpen, Schilderen, Tekenen en druktechnieken, Plastisch werken en construeren, Acteren en ensceneren, Fotograferen en film, en Textiele werkvormen (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2021, pp. 61-67). Bij muziek gaat het om de competenties Muziek maken en vormgeven, Muziek luisteren en begrijpen, en Muziek maken en uitvoeren (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2021, pp. 106-109).

onderwijsministeries van de deelstaten. Die regelen de opleiding in studie-, opleidings- en examenreglementen, en ook voor de accreditatie is het ministerie de bevoegde instantie (Gesetz über die Hochschulen, 2022; Lehrerausbildungsgesetz, 2022).

Lerarenopleidingen verschillen per deelstaat; dat heeft ook te maken met de duur van het basisonderwijs (van vier tot zes schooljaren). De opleiding duurt vijf jaar, drie jaar bachelor en twee jaar master (Master of Education). Daarna moet elke startbekwame leraar een verplichte tweede fase doen, een *Vorbereitungsdienst* van anderhalf jaar op een opleidingsschool, met een afsluitend examen, om een onderwijsbevoegdheid te behalen (Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen, 2020, p. 42; Lehrerausbildungsgesetz, 2022, p. 1). In de lerarenopleiding is er veel aandacht voor de onderwijspraktijk en in de *Vorbereitungsdienst* moeten afgestudeerden in de schoolpraktijk laten zien dat ze het beroep zelfstandig aan kunnen.

Anders dan in Nederland studeert elke student verplicht af in taal (Duits) en wiskunde plus een derde vak naar keuze: maatschappijleer, kunst, muziek, Engels, godsdienst of sport (Lehrerausbildungsgesetz, 2022, §11, art. 6). Bij de start van de lerarenopleiding, meestal in het eerste studiejaar, moet de student een geschiktheids- en oriëntatiestage doen van minimaal vijftiendertig dagen (Lehrerausbildungsgesetz, 2022, §12).

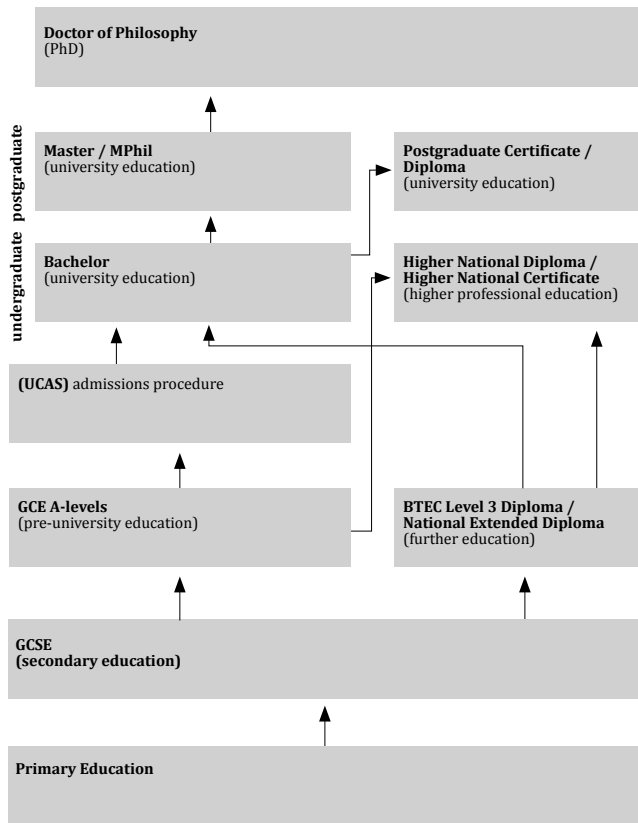
Het leergebied esthetische vorming (*Ästhetische Bildung*) bestaat uit beeldend onderwijs, muziek en beweging. Het leergebied is curriculair beschreven in vakinhoudelijke en -didactische uitgangspunten. Onder de inhoudelijke uitgangspunten vallen onder andere de basisprincipes van de esthetische waarneming en ervaring, het belang van lichaam en gevoel bij de toe-eigening van jezelf en de wereld, de analyse van de alledaagse cultuur en de mediale wereld en de esthetische waarneming en uitdrukkingmogelijkheden daarvan als uitbreiding van het representatierepertoire van basisschoolleerlingen. De vakdidactische uitgangspunten zijn de leerinhouden en leerdoelen van de vakken kunst, muziek en beweging (sport) op de basisschool en de integratie daarvan in het leergebied esthetische vorming. Bij het geven van deze vakken gaat het verder om kunnen omgaan met heterogeniteit en de mogelijkheden en uitdagingen van inclusief onderwijs.

Studenten maken muziek, ontwerpen twee- en driedimensionale beelden, doen aan dramatische vormgeving en ontwikkelen motorische vaardigheden. Belangrijk is de transformatie door de student van de opgedane kennis en ervaring - van tenminste een van deze drie vakken - naar de onderwijspraktijk van heterogene leerlingengroepen in de *Grundschule* (Kultusministerkonferenz, 2019, pp. 64-68).

Verenigd Koninkrijk: Engeland

Het onderwijs in het Verenigd Koninkrijk is gedecentraliseerd. De Britse regering is verantwoordelijk voor Engeland; terwijl die van Schotland, Wales en Noord-Ierland elk verantwoordelijk is voor het Schotse, Welshe en Noord-Ierse onderwijs (Van Dijk & Hoffius, 2010, p. 5). De wettelijke leerplicht is voor alle kinderen tussen de vijf en zestien jaar (in Noord-Ierland vanaf vier jaar; in Engeland tot achttien jaar). Het onderwijssysteem kent drie niveaus: *primary education* met de voorschoolse educatie en de basisschool (*primary school*); de *secondary education* met de onderbouw - de *General Certificate of Secondary Education* (GCSE) - en bovenbouw - de *General Certificate of Education* (GCE); en het hoger onderwijs (zie figuur 2).

Figuur 2. Het onderwijssysteem in Engeland (Culturescope, 2022b)

Het *National Curriculum* (2013) biedt een wettelijk kader voor onderwijs in Engeland tussen vijf en achttien jaar. Hoewel dit curriculum voor alle scholen

verplicht is, ontwerpen privéscholen, vrije scholen en thuisonderwijzers soms ook hun eigen curricula. In Schotland is het dichtstbijzijnde equivalent van het *National Curriculum* het *Curriculum for Excellence* (2016), in Wales de *Curriculum and Assessment Act* (2021) en in Noord-Ierland het *Northern Ireland Curriculum* (2007), gebaseerd op het Engelse en Welshe curriculum.

Basisschoolleerplan Engeland

De basisschool in Engeland kent zes leerjaren (van vijf tot elf jaar), verdeeld in een onderbouw voor kinderen van vijf tot zeven jaar (KS1) en een bovenbouw van zeven tot elf jaar (KS2); veel kinderen starten echter al op hun vierde met het primair onderwijs (Van Dijk & Hoffius, 2010, p. 5). De twee basisschoolniveaus worden elk afgesloten met *standard attainment tests* (SAT's, vergelijkbaar met de Nederlandse eindtoets) om de leeropbrengsten van de leerlingen na de onderbouw (jaar 2) en de bovenbouw (jaar 6) vast te stellen. Het gaat om een combinatie van gestandaardiseerde toetsen en een beoordeling van de leerling door de leerkracht. Het oordeel van de leerkracht wordt schriftelijk vastgelegd en is wettelijk doorslaggevend. Toetsen en beoordeling betreffen de voortgang in lezen, schrijven, rekenen en zaakvakken. Resultaten worden gerapporteerd aan de ouders en de toekomstige middelbare school van de leerlingen (Roberts, 2022).⁴

Na de coronapandemie twijfelden schoolleiders aan de SAT's, omdat die een verkeerd beeld zouden geven van de leeropbrengsten. Bovendien vinden ze dat hun leerkrachten zonder deze toetsen net zo goed in staat zijn leerlingen naar het voortgezet onderwijs te verwijzen (Roberts, 2022, p. 10). Los van deze toetsen en beoordelingen laten *comprehensive schools*, scholen voor voortgezet onderwijs waar 90% van de basisschoolkinderen naar toe gaat, gemakkelijk leerlingen toe (Naayer, 2016, p. 35).

Volgens de Engelse onderwijswetgeving moet elke basisschool een breed en evenwichtig curriculum aanbieden dat de 'geestelijke, morele, culturele, mentale en fysieke ontwikkeling van leerlingen op school en in de samenleving bevordert en leerlingen op school voorbereidt op de kansen, verantwoordelijkheden en ervaringen van het latere leven' (Education Act 2002, 2022, artikel 78). Leerkrachten moeten bovendien rekening houden met diversiteit en inclusie. Daar hoort ook tweetalig onderwijs bij; voor een aantal leerlingen is Engels immers niet de eerste taal (Department for Education, 2013).

4 Bronnen zijn verwarrend over de afname in Engeland van centrale toetsen of eindtoetsen. Volgens NRO-onderzoek nemen scholen die niet of nauwelijks aan het eind van de primary school af (Naayer, 2016: 35). Daarentegen noemt de Library van het House of Commons (Roberts, 2022, pp. 11-12) de afname van de nationale standard attainment tests (SATs) wettelijk verplicht. Zie Education Act 2002, sectie 87 (2022, pp. 84-86).

Figuur 3. Structuur van het National Curriculum (Department for Education, 2013, p. 7)

	Key stage 1	Key stage 2	Key stage 3	Key stage 4
Age	5 - 7	7 - 11	11 - 14	14 - 16
Year groups	1- 2	3 - 6	7 - 9	10 - 11
Core subjects				
English	•	•	•	•
Mathematics	•	•	•	•
Science	•	•	•	•
Foundation subjects				
Art and design	•	•	•	
Citizenship			•	•
Computing	•	•	•	•
Design and technology	•	•	•	
Languages		•	•	
Geography	•	•	•	
History	•	•	•	
Music	•	•	•	
Physical education	•	•	•	•

Openbare scholen zijn wettelijk verplicht het onderwijsprogramma van het *National Curriculum* uit te voeren.⁵ Daarnaast mogen ze andere vakken of thema's in hun curriculum opnemen. Elke school moet dit jaarlijks per vak en leerjaar online publiceren (Department for Education, 2013, p. 4).

Het *National Curriculum* is verdeeld in kernvakken en andere vakgebieden. Kernvakken zijn taal (Engels), rekenen en science (natuurkunde en biologie); de andere vakgebieden zijn beeldende kunst en vormgeving, burgerschapsvorming, computergebruik, techniek, een vreemde taal, aardrijkskunde, geschiedenis, muziek en lichamelijke oefening (figuur 3). Alle vakken kennen wettelijke onderwijsprogramma's en eindtermen. Wat het cultuuronderwijs in de *primary school* betreft gaat het om beeldende kunst en vormgeving en muziek. Bij het onderdeel mondelinge taalvaardigheid (*spoken language*) is er aandacht voor drama. Het curriculum bewegingsonderwijs verwijst kort naar dans als een scala van bewegingspatronen.

Het programma voor taal besteedt naast lezen, schrijven, spreken en grammatica ook aandacht aan de 'artistic practice' van drama. Leerlingen leren rollen verzinnen en vorm te geven en die samen met anderen te spelen. Ze

⁵ De meeste scholen in Engeland zijn openbaar. Bijna 93% van de Engelse leerlingen zit op een openbare school. De rest zit op scholen die zijn opgericht door een kerk, liefdadigheidsinstelling of een stichting. Alle gesubsidieerde scholen zijn verplicht het nationale curriculum te volgen (Van Dijk & Hoffius, 2010, p. 5).

leren een scenario te bedenken, uit te werken en te spelen voor een publiek. Daarnaast leren ze te improviseren, maar ook op voorstellingen te reflecteren. Drama staat ten dienste van het taalonderwijs: lezen en spreken. Met het spelen van een rol en andere dramatechnieken kunnen leerlingen zich identificeren met boekpersonages. Zo begrijpen ze beter wat ze lezen en krijgen ze de kans de taal die ze horen zelf toe te passen (Department for Education, 2013, p. 14, 31).

Beeldend onderwijs inspireert leerlingen en daagt hen uit kennis en vaardigheden te ontwikkelen om experimenterend en explorerend te werk te gaan. Op school leren ze kritisch te denken en te reflecteren op het beeldend werk van henzelf en van anderen. Ze leren 'grote' kunstenaars en ontwerpers kennen en krijgen inzicht in kunst- en cultuurgeschiedenis. Ze leren beeldend werk te analyseren met 'the language of art, craft and design'. Ze leren tekenen naar waarneming en verbeelding en ontwikkelen hun vaardigheid in tekenen, schilderen en ruimtelijk werk met een scala aan materialen, zoals potlood, houtskool, verf en klei (Department for Education, 2013, pp. 176-177).

Muziekonderwijs motiveert leerlingen en brengt hen liefde voor muziek bij, zodat ze hun muzikaal talent ontwikkelen, hun zelfvertrouwen en creativiteit vergroten en van hun succes durven genieten. Ze leren hun stem expressief en creatief te gebruiken door liedjes te zingen. Ze leren met geluiden te experimenteren door die te selecteren en combineren. Een belangrijk onderdeel van het muziekonderwijs is alleen en samen vocaal en instrumentaal muziek te leren maken, hun auditief geheugen te ontwikkelen, leren te componeren en hierop te reflecteren. Bovendien leren ze geconcentreerd naar allerlei genres muziek te luisteren en te begrijpen hoe muziek door de tijd heen is gemaakt en uitgevoerd (Department for Education, 2013, pp. 195-197).

Lerarenopleiding voor het basisonderwijs Engeland

Engeland kent verscheidene routes om een kwalificatie als leraar te behalen. Een lerarenopleiding volg je in Engeland aan een *Higher Education Institution*, dat is een universiteit of een onafhankelijk *university college*. Die zijn beide van hetzelfde (universitair) niveau. Een groot verschil met Nederland is dat de Engelse lerarenopleidingen opleiden voor het primair en het voortgezet onderwijs (Van Dijk & Hoffius, 2010, p. 10). Er zijn dus geen, zoals in Nederland, aparte lerarenopleidingen voor het primair en voortgezet onderwijs en afgestudeerden zijn bevoegd voor beide onderwijsniveaus.

Een voorbeeld van initiële lerarenopleidingen zijn de academische Bachelor of Education, de Bachelor of Arts en de Bachelor of Science, elk mét een *Qualified Teacher Status* (QTS). Studenten die een van deze academische bachelors doen, volgen tegelijkertijd een lerarenopleiding. Om tot de

bachelor toegelaten te worden heeft een student het *General Certificate of Secondary Education* (GCE) nodig met ruim voldoende kwalificaties voor taal (Engels) en wiskunde. Deze lerarenopleiding duurt drie jaar fulltime, inclusief vierentwintig weken praktijkstage.

Afgestudeerden ontvangen naast hun vakbachelor de *Qualified Teacher Status* (lerarenkwalificatie) en zijn bevoegd voor het primair en voortgezet onderwijs. Deze opleiding wordt vaak gekozen door aspirant-leraren die in het primair onderwijs les willen geven. Om in een specifiek vak in het voortgezet onderwijs les te mogen geven, moeten studenten meestal via extra cursussen aparte certificaten halen.

Daarnaast is er het *Postgraduate Certificate in Education* (PGCE), een eenjarige academische opleiding, bedoeld voor mensen die al een academische bachelor hebben behaald en leraar willen worden. De PGCE is in Engeland de meest gekozen route om leraar te worden; deze opleidingen zijn er afzonderlijk voor het primair en het voortgezet onderwijs. Bovendien kun je om gekwalificeerd te worden alvast starten met lesgeven en tijdens het werk de *Qualified Teacher Status* behalen.

Alle leraren met deze lerarenkwalificatie zijn verplicht het eerste werkzame jaar een inductiefase te doorlopen. Die bestaat uit persoonlijke en professionele ondersteuning en een opdracht, die bedoeld is om na te gaan of de afgestudeerde voldoet aan de professionele normen van het leraarschap (Van Dijk & Hoffius, 2010, pp. 10-12).

Om leraar beeldend onderwijs of muziek te worden zijn er verschillende bachelorstudies mogelijk, zoals *art design, sculpture, drawing and painting* of een vocale en of instrumentale muziekopleiding. Na de bachelorstudie volgen afgestudeerden zoals hierboven beschreven de eenjarige PGCE-opleiding om zo hun lerarenkwalificatie te bemachtigen. De *Primary PGCE* leidt de kunstvakbachelor op voor het onderwijs aan vijf- tot elfjarigen, dus voor het basisonderwijs.

Het *National Curriculum* is voor (aanstaande) kunstdocenten leidend en in de onderwijspraktijk moeten ze aan de wettelijke vereisten van het vak voldoen. Kunstdocenten ontwerpen met het *National Curriculum* hun eigen vakleerplan met helder geformuleerde doelstellingen waaraan leerlingen aan het eind van hun schoolperiode moeten voldoen (Indeed, z. d.).

België: Vlaanderen

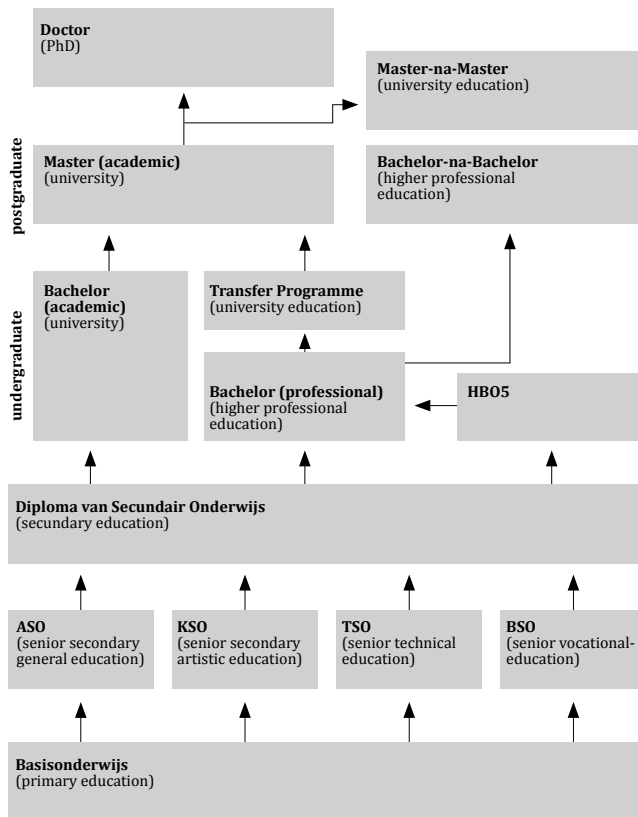
België is een federale staat met drie gemeenschappen en gewesten: Vlaanderen, Wallonië en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Deze houden zich vooral bezig met economische zaken en werkgelegenheid. De Vlaamse, Franse en Duitstalige gemeenschap is per gewest verantwoordelijk voor het onderwijsbeleid. Het Vlaams gewest en de Vlaamse gemeenschap worden in de praktijk samen door één parlement en één regering aangestuurd.

Enkel het vaststellen van de leerplichtperiode, minimumvoorwaarden voor diplomering en het pensioenstelsel zijn in handen van federale ministeries. Vandaar dat de Vlaamse minister van Onderwijs en Vorming verantwoordelijk is voor bijna alle aspecten van het onderwijsbeleid. Anders dan in Nederland betaalt het ministerie - het Agentschap voor Onderwijsdiensten - rechtstreeks de salarissen van leraren uit, terwijl het schoolbestuur werkgever is en verantwoordelijk voor personeelsbeleid (Van Dijk & Hoffius, 2010, p. 7).

In België geldt de leerplicht van vijf tot achttien jaar; de leerplichtperiode duurt weliswaar twaalf jaar, maar voor zestien- tot achttienjarigen geldt een deeltijd leerplicht. Veel kinderen gaan al naar het kleuteronderwijs vanaf tweeënhalf jaar; het lager onderwijs begint met zes jaar en loopt door tot twaalf jaar; het secundair onderwijs is van twaalf tot en met achttien jaar.

Het Vlaamse secundair onderwijs is georganiseerd in drie graden van elk twee jaar. In de eerste graad volgen leerlingen een meer theoretische dan wel een meer praktische opleidingsvariant. Vanaf de tweede graad kiezen ze tussen vier vormen van secundair onderwijs: algemeen (aso), beroeps (bso), technisch (tso) en kunst (kso). De derde graad leidt op voor een beroep of bereidt voor op het hoger onderwijs (figuur 4).

Figuur 4. Het onderwijssysteem in België (Vlaanderen) (Culturescope, 2022c)

Het aso legt de nadruk op ruime theoretische vorming en biedt leerlingen een stevige basis voor hoger onderwijs. Het bso is een praktische onderwijsvorm, waarin de leerling een beroep leert en ook algemene vorming krijgt. In het tso gaat de aandacht vooral naar algemene en technisch-theoretische vakken. Na het tso kan de leerling een beroep uitoefenen of verder studeren in het hoger onderwijs. Het kso, het kunstsecundair in de tweede graad, is een bijzonderheid vergeleken met het Duitse en Engelse onderwijssysteem. Het bestaat uit een combinatie van algemene en kunsttheoretische vakken en praktijk (bijvoorbeeld atelier of instrument). Er zijn drie studiegebieden: ballet, beeldende kunsten en podiumkunsten, met daarbinnen een aantal studierichtingen. Sommige studierichtingen in het kunstsecundair zijn meer theoretisch en bereiden voor op het hoger (kunst-)onderwijs (Culturescope, 2022c).

De Vlaamse, Franse en Duitstalige gemeenschappen hebben samen de basiscompetenties vastgelegd die leerlingen in elk onderwijsniveau moeten verwerven. Bovendien heeft elke gemeenschap aanvullend eigen leerdoelstellingen vastgesteld. Om de onderwijskwaliteit in het lager onderwijs, secundair onderwijs, de basiseducatie en het secundair volwassenenonderwijs te kunnen bewaken kent de Vlaamse overheid sinds 1997 eindtermen. Dit zijn minimumdoelen voor kennis, inzicht, vaardigheden en attitudes, die opgenomen zijn in de onderwijsleerplannen en die ‘de overheid noodzakelijk en bereikbaar acht’ (Agentschap voor Kwaliteitszorg in Onderwijs en Vorming, 2010, p. 9).

Basisschoolleerplan Vlaanderen

In Vlaanderen vormen het kleuter- en lager onderwijs samen het basisonderwijs. In de kleuterschool (leerplicht vanaf vijf jaar) moet de school ‘ontwikkelingsdoelen’ nastreven; in het lager onderwijs spreekt men over ‘eindtermen’. Met deze ontwikkelingsdoelen en eindtermen bepaalt de Vlaamse overheid de maatschappelijke opdracht van scholen. Zo weet niet alleen de school wat haar minimaal te doen staat, maar weten ook ouders wat ze van elke school mogen verwachten (Agentschap voor Kwaliteitszorg in Onderwijs en Vorming, 2010, p. 12).

Ontwikkelingsdoelen zijn er voor Nederlands, wereldoriëntatie, wiskundige initiatie, muzische vorming (inclusief media) en lichamelijke oefening. Eindtermen zijn er voor de leergebieden taal (Nederlands en Frans), wereldoriëntatie (mens en maatschappij & wetenschappen en techniek), wiskunde, muzische vorming en lichamelijke opvoeding (GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, z. d.). Elke school heeft volgens het Vlaamse ministerie de maatschappelijke opdracht deze ‘leergebiedgebonden eindtermen’ aan het eind van het lager onderwijs te bereiken (Agentschap voor Kwaliteitszorg in Onderwijs en Vorming, 2010, p. 10).

Daarnaast zijn er leergebiedoverschrijdende eindtermen voor ICT, leren leren en sociale vaardigheden, omdat deze thema’s niet onder te brengen zijn in een van de vakinhoudelijke leergebieden. Hoe de school die resultaten bereikt of doelen nastreeft, bepaalt ze zelf.

Voor het basisonderwijs legt de overheid geen lesroosters vast, de school beslist zelf over de besteding van haar onderwijstijd. Aan het eind van de basisschool krijgen de leerlingen een getuigschrift als ze de eindtermen in ‘voldoende mate’ hebben behaald. Daarmee kunnen zij naar het secundair onderwijs (Ministerie van Onderwijs en Vorming, z. d.). In Vlaanderen hebben basisscholen veelal vaste leerkrachten en leeftijdsgroepen, daarnaast zijn er dikwijls vakdocenten voor muziek, lichamelijke oefening, een vreemde taal of levensbeschouwelijke vorming.

Vlaanderen kent verschillende onderwijskoepels, verenigingen van schoolbesturen die scholen ondersteunen en vertegenwoordigen. Koepels stellen leerplannen en lesroosters op, die de schoolbesturen kunnen overnemen. Voor het gemeenschapsonderwijs is er GO! onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap. Het gesubsidieerd officieel onderwijs kent twee koepels: de Onderwijsvereniging van Steden en Gemeenten (OVSG) en het Provinciaal Onderwijs Vlaanderen (POV). Het gesubsidieerd vrij onderwijs kent - als veruit de grootste koepel - Katholiek Onderwijs Vlaanderen. Daarnaast zijn er koepels van de Steinerscholen, het Protestants-Christelijk Onderwijs, en de Onafhankelijke Pluralistische Emancipatorische Methodescholen.

Het leergebied muzische vorming maakt deel uit van door koepels samengestelde leerplannen. Die omvatten één leerlijn vanaf de kleuterschool via het lager onderwijs naar de leerplannen van het secundair onderwijs. Het leerplan beschrijft wat muzische vorming is en behandelt de doelstellingen van de domeinen beeld, muziek, drama, beweging (dans) en media. Bovendien is er aandacht voor de noodzakelijke materiële vereisten om muzische vorming te verzorgen (GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, 2016, pp. 84-86). Het Katholiek Onderwijs Vlaanderen biedt de domeinen 'bij voorkeur op een geïntegreerde manier aan. De beschotten tussen deze muzische domeinen zijn immers dun' (Katholiek Onderwijs Vlaanderen, 2017).

Leerlingen krijgen - volgens het GO! - in dit leergebied de kans 'hun impressies van de wereld op een eigenzinnige manier te verwerken'. Bovendien krijgen ze 'de kans te genieten van kunstuitingen van "kleine en grote" kunstenaars'. Tijdens hun werkproces geven leerlingen betekenis aan wat ze beleven en drukken ze zich uit in artistieke taal. Om dit op een veelzijdige manier te kunnen maken ze al doende kennis met technieken, materialen en werkvormen die bij een bepaalde kunstdiscipline (domein) horen. Bij elk domein worden 'fasen doorlopen: waarnemen, verwerken en vormgeven. Reflectie maakt deel uit van elke fase' (GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, 2016, pp. 5-6). Het leerplan *Zin in leren, zin in leven* voegt er als leeruitkomsten aan toe dat leerlingen leren beschikken over een muzische grondhouding, muzische geletterdheid en muzische vaardigheden (Katholiek Onderwijs Vlaanderen, 2017).

In 2021 vond de onderwijsinspectie de kwaliteit van het onderwijsaanbod voor muzische vorming in het lager onderwijs bij 5% van de respondenten (n=62) 'beneden de verwachting', 47% 'benadert de verwachting' en 48% is 'volgens de verwachting'. Geen enkele school 'overstijgt de verwachting'. Volgens de inspectie is het 'onderwijsaanbod vaak onvolledig en onevenwichtig. Vooral het domein media komt onvoldoende aan bod binnen muzische vorming. Leraren verenigen dit domein vaak tot het

aanbieden van technische ICT-vaardigheden'. Bovendien evalueert driekwart van de scholen de muzische lessen onvoldoende. Leraren 'missen vaak objectieve en doelgerichte evaluatiecriteria'. De onderwijsinspecteurs geven het advies om 'het onderwijsleerproces sterker en bewuster te richten op de creatieve ontwikkeling van de leerlingen' (Onderwijsinspectie, 2021, pp. 32-38).

Lerarenopleiding voor het basisonderwijs Vlaanderen

De Vlaamse bachelor-lerarenopleidingen voor basisonderwijs zijn onderverdeeld in een opleiding voor het kleuteronderwijs en een voor het lager onderwijs. Beide opleidingen omvatten 180 studiepunten (drie studiejaar), waarvan 45 voor de praktijk. In de opleiding voor het lager onderwijs komen alle leerjaren en alle leergebieden aan bod, zoals Nederlands, rekenen, lichamelijke opvoeding, wereldoriëntatie en muzische vorming: beeld, muziek, drama en dans.

In Vlaanderen zijn elf hogescholen - vaak met meer locaties - die de voltijdopleiding leraar lager onderwijs aanbieden. Om aan de lerarenopleiding te kunnen beginnen moeten aspirant-studenten het Vlaams diploma secundair onderwijs bezitten (zes studiejaar) en vooraf een verplichte 'instaptoets lager onderwijs' maken, bestaande uit Nederlands, Frans, wiskunde (geënt op de eindtermen lager onderwijs), en blijf geven van leercompetenties en motivatiekenmerken. Maar deze instaptoets is niet bindend en vooral bedoeld om de student de eigen sterke en zwakke kanten te laten ontdekken (Vlaamse Hogescholenraad, 2022).

Volgens informatie van de hogescholen is de inhoud van de lerarenopleiding sterk gerelateerd aan de inhoud en didactiek van de vakken van het lager onderwijs en aan algemene pedagogische vakken. Theorie en stagepraktijk zijn sterk op elkaar afgestemd (werkplekieren). Ook visitatierapporten noemen deze link tussen opleiding en werkveld. Zo schrijft de visitatiecommissie over de hogescholen Artesis-Plantijn, Erasmushogeschool, Karel de Grote Hogeschool en Katholieke hogeschool Leuven, dat 'in alle opleidingen voldoende aandacht is voor vakinhoudelijke kennis (die overeenkomt met de vakken op de basisschool), vakdidactiek en onderwijskunde' (Parallele commissie 3, 2014, p. 28). In tegenstelling tot de Nederlandse accreditatie wordt in Vlaanderen tijdens de visitatie aandacht besteed aan de kwaliteit van en de faciliteiten voor muzische vorming.

Figuur 5. Hogescholen met opleiding leraar lager onderwijs en het aantal studiepunten muzische vorming

Hogeschool / muzische vorming - studiejaar	1	2	3	totaal
Artesis-Plantijn (AP) Hogeschool Antwerpen	3+3		3	9
Arteveldehogeschool	3	3	3	9
Erasmushogeschool Brussel	4	3+3	3	13
Hogeschool Gent	3+3	3+6	-	15
Hogeschool PXL	5	5	3	13
Hogeschool West-Vlaanderen	3+3	3	3	12
Karel de Grote Hogeschool, Katholieke Hogeschool Antwerpen	8	1	1	10
Katholieke Hogeschool Vives Noord-Zuid	3+3	3+6		15
Hogeschool Odisee	3+3	3+3		12
Thomas More Mechelen-Antwerpen-Kempen	3	3	6	12
UC Leuven Limburg - Katholieke hogeschool Leuven	4+4	3		11

Uit de actuele studieprogramma's van de opleidingen leraar lager onderwijs die ik via internet vond, blijken nogal verschillende aanpakken van het leergebied muzische vorming (zie figuur 5). Enkele hogescholen besteden hier alleen in het eerste en tweede (of derde) studiejaar aandacht aan. Bij andere komt dit in alle studie jaren aan bod, inclusief keuzeminoren. De studiebelasting voor muzische vorming varieert van negen tot vijftien studiepunten oftewel 5% tot 8,3% van het programma.⁶ De geraadpleegde studieprogramma's laten niet zien óf, hóe en hoe vaak muzische vorming tijdens het praktijkleren aan de orde is.

Een van de competenties van de leraar lager onderwijs is beheersing van de basiskennis van de leerinhouden van muzische vorming, waaronder ten minste de eindtermen van het lager onderwijs. Dit impliceert het vakinhoudelijk en -didactisch kennen en kunnen toepassen van de leerlijn muzische vorming van kleuterschool tot secundair onderwijs (GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, 2016; Katholiek Onderwijs Vlaanderen, 2017). Bovendien kunnen leraren, vanuit hun professionele positie, actuele maatschappelijke thema's en ontwikkelingen herkennen en kritisch benaderen op onder andere het cultureel-esthetische en het cultureel-wetenschappelijke domein (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2018). Het is de vraag of de startende leraar daaraan kan voldoen, gezien de geringe aandacht voor dit leergebied in de Vlaamse lerarenopleidingen.

⁶ Niet alleen zijn er grote verschillen in de studieprogramma's muzische vorming, maar ook de onderwijslocaties van hogescholen verschillen sterk. De Thomas More hogeschool Mechelen besteedt 12 erts aan muzische vorming (3+3+6), in Vorselaar zijn dat er 12 (6+6) en in Turnhout 9 erts (6+3) (Thomas More hogeschool, z. d.).

Vergelijkende samenvatting

We sluiten af met een vergelijking tussen het funderend onderwijs en de lerarenopleidingen basisonderwijs in Noordrijn-Westfalen, Engeland en Vlaanderen én Nederland (zie voor de Nederlandse situatie het artikel Om de kwaliteit van de leerkracht elders in dit nummer). Figuur 6 geeft een overzicht van de situatie in de vier landen.

Figuur 6. Vergelijking tussen funderend onderwijs en lerarenopleidingen basisonderwijs (© Hagenaars, 2023)

	NRW	Engeland	Vlaanderen	Nederland
Leerplicht	6-15 jaar	5-18 jaar	5-18 jaar	5-16 jaar ⁷
Funderend onderwijs	Grundschule 6-9 (4 jaar) Sekundarstufe 10-15 - Hauptschule, Realschule en Gymnasium (6 jaar)			NRW
	Primary Education 5-10 (6 jaar) - onderbouw 5 t/m 6; bovenbouw 7 t/m 10 Secondary Education 11-15 jaar (5 jaar)			Engeland
	Basisonderwijs 5-12 (7 jaar) - kleuteronderwijs (1 jaar), lager onderwijs (6 jaar) Secundair onderwijs 12-17 jaar (6 jaar)			Vlaanderen
	Basisonderwijs 4-12 (8 jaar) - onderbouw, middenbouw en bovenbouw Voortgezet onderwijs 12-17 jaar (vmbo - 4 jaar; havo - 5 jaar; vwo - 6 jaar)			Nederland
	NRW	Engeland	Vlaanderen	Nederland
Leerplan primair onderwijs	Ja, in competenties	Ja, in competenties	Ja, in eindtermen	Nee, kerndoelen
Status	Verplicht	Verplicht	Streefdoelen	Minimum doelen
Cultuuronderwijs po	Kunst beeldend (drama) Muziek Beweging (dans)	Beeldende kunst Muziek Nederlands (drama)	Muzische vorming; beeld, muziek, drama en beweging (dans)	Kunstzinnige oriëntatie; beeld, muziek, theater en dans
Lerarenopleiding po	Pädagogische Hochschulen Bachelor en Master of Education (3+2 jaar) Vorbereitungsdienst (1,5 jaar)			NRW
	Higher Education Institution - bachelor of education + PGCE (3+1 jaar)			Engeland
	Educatieve bachelor leraar lager onderwijs (3 jaar)			Vlaanderen
	Bachelor leraar basisonderwijs - pabo (4 jaar)			Nederland

7 Kinderen van vijf tot zestien jaar zijn leerplichtig. Jongeren die na hun zestiende nog geen startkwalificatie hebben, moeten tot hun achttiende jaar onderwijs volgen. Een startkwalificatie is een diploma havo, vwo of mbo (niveau 2 of hoger).

Het funderend onderwijs, bestaande uit het primair en voortgezet onderwijs, is in de buurlanden anders ingericht dan in Nederland. In Noordrijn-Westfalen gaan de meeste kinderen eerst naar de Kindergärten voordat ze op hun zesde jaar naar de *Grundschule* gaan. Vanaf tien jaar gaan ze in Noordrijn-Westfalen naar het voortgezet onderwijs; er is geen verplichte selectie.

In Engeland volgen leerlingen vanaf vijf jaar zes jaar *primary education*, dat afgesloten wordt met een verplichte toets (SAT) en een doorslaggevend advies van de leerkracht. Vanaf elf jaar volgen ze de *secondary school*.

In Vlaanderen start het basisonderwijs - kleuter- en lager onderwijs - vanaf vijf jaar. Leerlingen bezoeken de basisschool zeven jaar en kunnen naar het voortgezet onderwijs als zij de eindtermen 'in voldoende mate' hebben gerealiseerd.

In alle drie landen bestaat het cultuuronderwijs voornamelijk uit beeldend en muziek. Drama is vaak een onderdeel van het taalonderwijs en dans van beweging. Hoewel Vlaanderen de term muzische vorming hanteert, wordt in de eindtermen duidelijk onderscheid gemaakt in beeld, muziek, drama, beweging en media, elk met eigen eindtermen (Agentschap voor Kwaliteitszorg in Onderwijs en Vorming, 2010, pp. 68-75). Dat is in Nederland formeel niet het geval. In het leergebied kunstzinnige oriëntatie wordt in de drie kerndoelen geen onderscheid gemaakt in kunstdisciplines. Dat is enkel terug te zien in een SLO-uitwerking van het leerplankader kunstzinnige oriëntatie; dat spreekt van de leerlijnen beeldend, muziek, drama, muziek en cultureel erfgoed (SLO, 2021).

De lerarenopleidingen voor het primair onderwijs zijn ook alle verschillend. In Noordrijn-Westfalen worden aspirant-leerkrachten opgeleid op de *Pädagogische Hochschule*, meestal onderdeel van universiteiten. Zij kiezen naast het verplichte Duits en wiskunde voor één ander vak; dat kan ook (beeldende) kunst of muziek zijn. Na deze opleiding moet elke startbekwame leraar een weliswaar betaalde, maar wel verplichte *Vorbereitungsdienst* volgen om een onderwijsbevoegdheid te halen. Een lerarenopleiding duurt in Noordrijn-Westfalen dan ook zes en een half jaar. Aan het begin van de lerarenopleiding - meestal in het eerste studiejaar - moet de student een geschiktheids- en oriëntatiestage doen van minimaal vijftientig dagen.

In Engeland is de lerarenopleiding universitair en duurt vier jaar. Aspirantleraren volgen een opleiding aan een *Higher Education Institution*, waar ze tegelijkertijd voor het primair als het voortgezet onderwijs worden opgeleid en een *Qualified Teacher Status* (QTS) krijgen. De meesten doen na het voortgezet onderwijs eerst een bachelor (drie jaar), bijvoorbeeld in beeldende kunsten of muziek en behalen daarna in een jaar het *Postgraduate Certificate*

in Education (PGCE). De beginnende afgestudeerde leerkracht (QTS) moet een inductiefase volgen om te laten zien dat hij of zij volledig aan de wettelijke normen voldoet.

Vlaamse studenten kiezen voor een lerarenopleiding voor het kleuteronderwijs of voor het lager onderwijs op een hogeschool; de studie duurt drie jaar. Een instaptoets is verplicht, maar niet bindend.

In Nederland is de pabo onderdeel van een hogeschool en duurt vier jaar.

Je mag verwachten dat afgestudeerde leerkrachten in Noordrijn-Westfalen en Engeland het best op het lerarenberoep voorbereid worden door de verplichte ondersteuning en begeleiding bij aanvang van hun onderwijspraktijk. Van wettelijke eisen hiervoor is in Vlaanderen of Nederland (nog) geen sprake; in Nederland is de inductiefase wel gebruikelijk.

De buurlanden, en ook Nederland, hebben in hun onderwijsbeleid duidelijk aandacht voor cultuuronderwijs in het primair onderwijs en daarmee ook op de lerarenopleidingen. Afgestudeerden worden geacht tenminste de kerndoelen, eindtermen of competenties te beheersen die leerlingen aan het einde van de basisschool moeten hebben behaald. In Noordrijn-Westfalen, Engeland en Vlaanderen is die beheersing verplicht en zijn minimumdoelen per schoolvak - beeldend, muziek, drama en of beweging (dans) - vastgesteld; in Nederland gaat het bij kunstzinnige oriëntatie om drie vakoverstijgende streefdoelen zonder nadere aanduiding van het beheersniveau.

Voor cultuuronderwijs op de lerarenopleidingen gaat het in alle gevallen om papieren eisen, want uit de onderwijsprogramma's van de lerarenopleidingen valt niet af te leiden óf, hóe en wanneer afgestudeerden aan competenties, eindtermen of kerndoelen voldoen. Bovendien is het de vraag of ze voldoende startbekwaam zijn om de kunstvakken of het samenspel van kunstvakken in de onderwijspraktijk van het primair onderwijs te kunnen verzorgen. Dat vraagt nader praktijkonderzoek in school en opleiding.

Piet Hagenaars houdt zich bezig met advies voor en onderzoek naar cultuuronderwijsbeleid.

Hij was onder meer directeur van de elkaar opvolgende landelijke kennisinstituten LOKV, Cultuurnetwerk Nederland en LKCA.
piethagenaars66@gmail.com

Literatuur

Agentschap voor Kwaliteitszorg in Onderwijs en Vorming. (2010). *Ontwikkelingsdoelen en eindtermen voor het gewoon basisonderwijs. informatie voor de onderwijspraktijk*. Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming.

Busse, G., Berkhof, S., & Meijer, K. (2006). *Beroepsonderwijs in Duitsland*. Kenniscentrum Beroepsonderwijs Arbeidsmarkt Nijmegen.

Culturescope. (2022a). *Onderwijssysteem in Duitsland*. <http://culturescope.nl/onderwijs-5/>, geraadpleegd op 22 december 2022.

Culturescope. (2022b). *Onderwijssysteem in het Verenigd Koninkrijk*. <http://culturescope.nl/onderwijs-19/>, geraadpleegd op 22 december 2022.

Culturescope. (2022c). *Onderwijssysteem in België - Vlaamse Gemeenschap*. <http://culturescope.nl/onderwijs-22/>, geraadpleegd op 22 december 2022.

Department for Education. (2013). *The national curriculum in England. Key stages 1 and 2 framework document*. Department for Education.

Dijk, M. van., & Hoffius, R. (2010). *De lerarenopleiding en het lerarenberoep in het buitenland. Een inventarisatie van de stand van zaken in Engeland, Finland, Vlaanderen en Nieuw-Zeeland*. Review. SBO, Sectorbestuur Onderwijsarbeidsmarkt.

GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap. (z. d.). *Leerplannen basisonderwijs*. <https://pro.g-o.be/pedagogische-begeleiding-leerplannen-nascholing/leerplannen/leerplannen-bao>, geraadpleegd op 30 december 2022.

GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap. (2016). *Leerplan muzische vorming*. <https://pro.g-o.be/blog/Documents/Leerplan%20GO!%20bao%20muzische%20vorming%202016-4.pdf>

Haanstra, F. (2014). Nationale leerplannen en leerplankaders voor de kunstvakken. *Cultuur+Educatie*, 14(40), 8-25.

Indeed (z. d.). *Qualifications to be a teacher (Undergrad to leadership)*. <https://uk.indeed.com/career-advice/finding-a-job/qualifications-to-be-a-teacher>, geraadpleegd op 21 december 2022.

Katholiek Onderwijs Vlaanderen. (2017). *Zin in leren! Zin in leven! Leerplanboek*. Katholiek Onderwijs Vlaanderen.

Kultusministerkonferenz. (z. d.). *Bildungswege und Abschlüsse*. www.kmk.org/themen/allgemeinbildende-schulen/bildungswege-und-abschluesse.html, geraadpleegd 28 november 2022.

Kultusministerkonferenz. (2019). *Ländergemeinsame inhaltliche Anforderungen für die Fachwissenschaften und Fachdidaktiken in der Lehrerbildung*. (Beschluss der Kultusministerkonferenz vom 16.10.2008 i. d. F. vom 16.05.2019). Sekretariat der Kultusministerkonferenz.

Lehrerausbildungsgesetz. (2022). *Gesetz über die Ausbildung für Lehrämter an öffentlichen Schulen (Lehrerausbildungsgesetz)*. Vom 12. Mai 2009 (GV. NRW. S. 308) zuletzt geändert durch Gesetz vom 23. Februar 2022 (GV. NRW. 2022 S. 250). Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen.

- Martens, R., & Diepstraten, I. (2013). Kenmerken van onderwijsonderzoek: Valoriseren als nieuw thema. In I. Diepstraten, & R. Martens (Eds.), *LOOK Jaarboek 2012: Onderwijsonderzoek via het leren van leraren* (pp. 31-46). Open Universiteit.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. (2018). *Besluit van de Vlaamse regering betreffende de basiscompetenties voor de leraren*.
- Ministerie van Onderwijs en Vorming. (z. d.). *Getuigschrift basisonderwijs in het gewoon lager onderwijs*. <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/getuigschrift-basisonderwijs-in-het-gewoon-lager-onderwijs#voorwaarden>, geraadpleegd op 30 december 2022.
- Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen. (2020). *Masterplan Grundschule. Qualität stärken – Lehrkräfte unterstützen*. Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen.
- Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen. (2021). *Lehrpläne für die Primarstufe in Nordrhein-Westfalen*. Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen.
- Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen. (2022). *Das Schulsystem in Nordrhein-Westfalen. Einfach und schnell erklärt*. Ministerium für Schule und Bildung des Landes Nordrhein-Westfalen.
- Naayer, H., Spithoff, M., Osinga, M., Klitzing, H., Korpershoek, H., & Opdenakker, M.-C. (2016). *De overgang van primair naar voortgezet onderwijs in internationaal perspectief. Een systematische overzichtsstudie van onderwijstransities in relatie tot kenmerken van verschillende Europese onderwijsstelsels*. GION onderwijs/onderzoek.
- Onderwijsinspectie. (2021). *Onderwijspiegel 2021. Jaarlijks rapport van de Onderwijsinspectie. Doorlichtingen 20019-2020*. Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming.
- Parallele commissie 3. (2014). *De onderwijsvisie. Bachelor in het onderwijs: lager onderwijs. Een evaluatie van de kwaliteit van de professionele opleidingen Bachelor in het onderwijs: lager onderwijs aan de AP Hogeschool, Erasmushogeschool Brussel, Karel de Grote Hogeschool en Katholieke Hogeschool Leuven*. Cel Kwaliteitszorg.
- Roberts, N. (2022). *Assessment and testing in primary education (England). Research Briefing*. House of Commons Library.
- SLO. (2021, 2 juni). *Leerplankader kunstzinnige oriëntatie*. www.slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/kunstcultuur/leerplankader-kunstzinnige-oriëntatie/
- Thomas More hogeschool. (z. d.). *Leraar Lager Onderwijs*. www.thomasmore.be/opleidingen/professionele-bachelor/leraar-lager-onderwijs/leraar-lager-onderwijs, geraadpleegd op 27 januari 2023.
- Vlaamse Hogescholenraad. (2022). *Instaptoets lerarenopleiding. Informatiefolder 2022-2023*.